

A JANIKA VISSZANÉZŐ TÜKÖRBEN

Lehetetlen visszaemlékezni Csáth Géza drámájának, *A Janikának* zombori bemutatójára anélkül, hogy hasszabban el ne időznénk az ötvenes évek elején uralkodó művelődéspolitikai viszonyoknál. A Csáth-szindarab másorra tűzése és csúfos elbuktatása ugyanis elválaszthatatlan attól a légkörtől, amelyet kitörési kísérletnek és görcsösen dogmatikus nézetek ellentmondásának, gyakran éles összezapásának elektromos feszültsége járt át.

A vészes emberhiány, amely a második világháború után a jugoszláviai magyarság művelődési életében jelentkezett, amikor iskolák nyíltak és nem voltak tanítók és tanárok, amikor állandó színház nyílt és nem voltak hivatalos rendezők és színészek, pár év alatt nem volt leküzdhető. Itt állt egy nép, amelynek amúgy is vékony értelmiségi rétegét egyrészt a háború földcsuszamlása sodorta magával, másrészt az a jó ideig pótolhatatlan kár, amelyet a Tájékoztató Iroda okozott; itt volt egy nép, a munkásosztály és parasztság nagy és jövőt teremtő vitális erejének ígérétevel, s miután olyan feltételeket kapott anyanyelvi kultúrájának ápolásához, amilyenekkel addig valóban sosem rendelkezett, nem volt elegendő képzett ember, aki népének ezt az egyszerre megnőtt művelődési igényét kielégíthette volna.

Ezek egykor ezerszer elmondott, az analomig köztudott, de lassan már feledésbe menő tények. Időnként mégis el kell ismételnünk őket, mert nélkülük az akkori idők és viszonyok merő érthetlenségbe ütköznenek.

S ha negyvennyolc után a határainkon túl azt hihette volna valaki, hogy a kölcsönösségi elvek szerint itt is megnyirbálják a nemzetiségek jogait, hát nagyot tévedett volna. Éppen ellenkezőleg, nem kevés példamutató szándékkal, felülről kapott kezdeményezéssel újabb kisebbségi középiskolák nyíltak, s az ötvenes évek elején őt, társadalmi pénzen fenntartott állandó magyar színház játszotta a Vajdaságban. Nem értek el kivétel nélkül magas színvonalat. De megvoltak, játszottak, közönségük volt.

És soha olyan általánossá nem lett a magyar műkedvelő színjátszás, mint azokban az években. Nem egy kis népességű falu fizetett művelődési titkárt tartott, akinek a színjátszás szervezése, könyvtárrendezés, ismeretterjesztő előadások másorra tűzése volt a feladata. Persze, ezek is legtöbbször botcsinálta rendezők és szervezők voltak, ha mindjárt nem egy tehetséges fiatal is akadt közöttük.

A művelődési életnek ezt a nagy és szerteágazó aktivitását természetesen egy állandó permanens világnézeti kritika kísérte figyelemmel. Megint csak rengeteg ellentmondással és nagyon gyakran azzal az intellektuális bizonytalansággal, amelyet a merevség fölénye, a betű szerinti ráolvasás igyekezett észrevétlenné tenni. A titok is ott lappangott mindig ezekben az élőlövél elmondott, vagy írásba foglalt kritikai kinyilatkoztatásokban, amely hangosan sejtetni engedte a jobban értesültséget, a bizalmas beavatottságot, de a bölcsök kövének birtoklását is. A vidékről beszélek, a „terepről”, ahol az említett intellektuális bizonytalanság valamiféle sokszor neofita pártos túlbuzgóság mögé rejtőzött, miközben a nagyobb központok színházi és irodalmi életében a szabad szellem óriási lendületet adott a teremtő munkához. De mélyebb szinten, itt lenn, méghozzá a nemzetiségi rétegződés alagsorában csak az újabb, műveltebb és kötetlenebb nemzedékek bátorsága tudott később új viszonyokat teremteni.

Mi, idősebbek és „polgárok”, a korábbi „kisebbségi tapasztalatok” teher-tételével, s ugyanakkor a világnézeti egyértelműség érezhető jelei nélkül, az „ahogy lehet” opportunista magatartásában igyekeztünk megalkudni és nagynéha kitörni.

Csáth Géza színdarabja is ilyen kitörési kísérlet volt a zombori magyar művelődési egyesületben, amelynek — közéleti szerepvállalásom kényszerűen széles diapazonjában — én voltam az elnöke. A *Janikát* is én ajánlottam a műkedvelőknek, mondván: legyünk példamutatók, vigyük színre egy itteni szerző színjátékát annyi Nušić- és Zilahy-darab után. Fanyalogtak, szegények, nem érezték benne a könnyű siker ígérését, aztán mégis elfogadták, sőt lelkesen tanulgatták a szerepeket, mint akiket magával ragadott Csáth Géza atmoszférát teremtő ereje és drámai szuggesztivitása.

Még sikere is volt A *Janikának*. Akkoriban a zombori magyar színházba járó közönség a bemutató után még néhány estét tudott biztosítani. Korábban soha színházban nem járt egyszerű emberek és Oncsa-telepi parasztok — ahogy még ma is nevezik az 1941-ben Pacséról és Moravicáról idetelepített népet — feleségestől ültek a páholyokban, a fuvaros Gálfyéknek bérletük volt, s szünetben nagykendős asszonyok várták, hogy felmenjen újra a függöny. Rég volt! Nagykendős asszonyok sincsenek már, csak faluhelyen.

Aztán jött a hivatalos szemle és a bizottság. Egy rokonszenves, kitűnő színész és két újságíró. Az egyik szabadkai, a másik újvidéki. A bizottság elnöke, a szabadkai kolléga, aki a szakmának valahol a periferiáján működött, rém titokzatos és tartózkodó volt. Merev arccal nézte végig az előadást, utána kért egy külön szobát, ahova a zsüri visszavonulhat, hogy zavartalanul összegezhesse benyomásait. A szereplők velem együtt kinn várakoztak.

— Első kérdésem az lenne: hogyan jutott eszükbe épp ezt a darabot másorra tűzni? — kérdezte az elnök, mikor végre bevonultak.

— Én ajánlottam — szólaltam meg rosszat bevétve, ha már ezzel kezdi. — Csáth Géza innen származott, Kosztolányival együtt a korai Nyugat munkatársa volt, Ady kortársa... Mit mondjak még?

— Na és ez elég? — kérdezte hidegen és cinikusan, isten nyugosztalja szegényt, s fitymáló mosollyal mért végig. — Az eszmeiség nem számít?

Kezdtém dadogni valamit az „eszmeiségről”, amely itt nagyon is fellelhető, hiszen benne van a kispolgári világ egész erkölcsi züllése és pusztulása. Már a hullafoltok is megjelentek rajta, nyúltam vissza egy korábbi, fiatalkori írásom alapfelfogolatához, de az elnök nem méltányolta erőlködésemet.

— Ez egy erkölcstelen kispolgári dráma, amelynek a mi mai valóságunkhoz semmi köze. A munkásosztály színháza nem ilyen drámákat visz a közönség elé!

— Vállalom a felelősséget! — mondtam legénykedő, csöppet sem odaillő hangon, amiben egy kicsit a kolléga lenézése is benne volt. De ilyen provokáló kérdésekre elvesztettem a fejemet, s különben is mélyen megalázva éreztem magam.

— Hát éppen erről van szó, a felelősségről! — diadalmaskodott az elnök ezt az üres támadási felületet kihasználva. — Valakinek ezért felelnie kell, s a jelek szerint ezek nem ennek a rossz darabnak kiváló előadói lesznek.

Az újvidéki napilap helyi tudósítója, aki időnként ugyancsak számon kérte az eszmeiséget a műkedvelőktől, serényen jegyezte az elnök szavait.

— Mi is vállaljuk! — kiáltotta a Pertsicnét alakító vastag szemöldökű molett, barna lány, s ez úgy meghatott, hogy szerettem volna odarohanni hozzá és kezét csókolni neki. Mert annak idején éppen ő ellenezte A *Janika* előadását. Most szolidaritást vállalt velem, s a többiek arcáról is ilyesmí volt leolvasható. Egyszerű lett volna rám kenni a darabválasztás bűnét, de ők most nemcsak mellettem álltak ki, Csáth Géza igazságának lettek a védelmezői. A dráma értékét védték, egyelőre csak villogó szemmel, azt, amit hosszú hetek próbái alatt átéltek, a maguk igazává tették.

Egyszerű emberek voltak, két szabó, egy parkettázó, egy varrónő, s egy élénk szellemű fényképész, aki főszereplője volt és rendezője a darabnak. Egyik se lett volna képes irodalmi szempontból, vagy pláne marxista tételek alapján megvédeni Csáth Gézáat e kései támadással szemben. A barna lány se, aki iskolázottabb volt, de aki most izgalmában egészen mást mondott, mint amit érzett, s amit szeretett volna.

Mert az elnök szaván fogta, mint aki komolyan akarja végigcsinálni ezt a tárgyalást, s kész a védelmet is meghallgatni.

— Tessék — mondta nagyon magasról mosolyogva —, fejtse ki véleményét.

— Ránk már az író tragikus sorsa is hatással volt — mondta a lány, s a hangja mutált, ahogy az izgalmát nyelte le. — Mintha a dráma az ő küzdelmes életéről is szólt volna. Az is, hogy morfinista volt, hogy agyonlőtte a feleségét, és aztán, amikor a szabadkai tébolydából megszökve a határon elfogták a katonák, megmérgezte magát...

— Ne csak erről beszélj, Zsuzsa! — állt fel a parkettás, aki szeretete megroggatni szájában a dupla mássalhangzókat, amitől a pátosza szögletes lett és darabos, mintha nagy lapátkezeivel formálgatta volna. — Azt is mond meg az elvtársaknak, hogy itten nem kapitalisták élete van megírva...

A többiek is morogtak, sugdolóztak, háborogtak, mire az elnök szünetet rendelt el, mintegy a bizonyítási eljárás kiterjesztése céljából. Ő maga éppen eleget hallott. Morfium, gyilkosság, tébolyda, magyar határ! Hát lehet itt „eszmeiséget” várni? Egy ilyen szerzőtől? Minderről egyébként most szerzett tudomást, addig fogalma se lehetett róla, kicsoda az a Csáth Géza. Legfeljebb az édesapjára emlékezhetett, dr. Brenner Józsefre, a nyugalmazott városi főügyészre, aki alig néhány év előtt még kihúzta magát világoszürke tropikál öltönyében, ha ájtott a téren, hogy a patikában meglátogassa középső fiát. De hát az ő „eszmeisége” szempontjából mindez még elmarasztalóbb bizonyítéknak tűnt.

— Hagyd a fenébe — csitított a színész a szünetben, s oly elveszett volt hanyag kézlegyintésével és hely baritonjával akkoriban. — Marhaság! Mért? Olyan fontos nektek, hogy ott legyenek a döntőben?

K. T., a zsüri harmadik tagja odajött hozzám és résztvevő hangon biztosított a jóindulatáról. Majd ő elmondja a magáét, ne féljék! Az elnök a tudósítóval állt egy sarokban, talán még egyszer elmondva kritikája lényegét, nehogy valami homály maradjon a hosszú jelentésben.

Talán ne is folytatnám...

Csáth Géza drámája megbukott a zsüri előtt. A színész becsületesen állta a szavát, megdicsérte a rendezőt, külön foglalkozott minden szereplővel, részletesen elemezve játékát, s az egész előadást magasan fölébe helyezte a műkedvelő színvonalnak. Erre lassan megszűnt a sugdolózás, az arcok megnyhültek, s azon éreztem, milyen egyedül maradok megint, ahogy ők elégedetten összenéztek.

A színjáték további sorsának szempontjából azonban ez nem volt eleendő. Sőt, ez mintha még vastagabbra húzta volna a kontrasztot mű és előadás között.

Mert a drámáról a színész nem beszélt. Az nem az ő dolga volt. Csáth Gézát egy szóval sem említette. Azt hitte volna, a szereplők dicsérete elég ahhoz, hogy a darab tovább jusson? Alig hihető. Sokkal valószínűbb, hogy őt is megijesztette ennek a rejtélyes „eszmeiség”-nek a mumusa.

Félt. Vég nélküli vitába kellett volna szállnia ennek az „eszmeiség”-nek a tisztázása érdekében. Ujratárgyalni az egész Anti-Dürringet, lenini példákat keresni, vagy legalább Lukács Györgyhez fordulni analógiáért. De Lukács György se volt az idő tájt a legmegbízhatóbb forrás. És főleg Csáth Géza merült nagyon mélyre a feledésbe. Rajtunk kívül nem is jutott eszébe sokáig senkinek kiásni abból a diluviális mélységből, ahova egy átmeneti kor temette. Nem volt még egy olyan magyar nyelvterület, ahol akkoriban elővették volna Csáth Géza drámáit.

Rég tudtam, hogy támadni könnyebb, mint védekezni. És azt hiszem, én is félttem. Nem volt ez heveny félelem, amely egyszerre rohanja meg az embert. Csak idült szorongás volt. Lappangott, mint a gyógyíthatatlan tüdőbetegek alattomos láza.

Mert ha nem félttem volna holmiféle konok eretnokség vádjától, jöhettem volna én is az Anti-Dürringgel, Lunacsarszkijjal és Mehringgel, minthogy ifjúkommunista koromban valószínűleg többet tanultam tőlük és róluk, mint a színész, aki mégiscsak a rivaldafényben érezte otthonosan magát. Vagy mint a kolléga a maga frissen kapott világnézetére épített kritikájának engesztelhetetlen szigorával.

De én akkor már jövátéhetetlenül polgár voltam. Még a bélyeg is meglátszott kicsit rajtam, hogy a háború alatt egy magyar folyóiratot szerkesztettem. Ha mégoly „haladó szellemű”, Népfront-politikát valló, s mint ilyen nem is alacsony közéleti funkciókat betöltő polgár — de mégiscsak polgár. Szerепem inkább az alkalmazkodás volt, mint az akadémikuskodás. De néha kitörtem, mintegy ifjúkoromból merítve hozzá bátorságot. Nem túl messzire. Csak így, mint most Csáthtal.

A másik kolléga azzal vélte a segítségemre lenni, hogy a védelmébe vett. Nem Csáth Gézát. Engem. Hogy ő jól ismeri más téren kifejtett munkásságomat, hogy tisztességes szándékú embernek tart, aki nem rosszhi szeműségéből választotta az ominózis drámát. A hangja néha síróra változott, mintha azért könyörgött volna, hogy bocsássanak meg nekem, s akkor többé nem követek el ilyesmit. Úgy éreztem magamat, mintha a tréfabeli Greiffenstein Salamon kelt volna a védelmemre.

És ezzel el is dőlt *A Janika* sorsa.

De ami itt lenni, a „terepen” Csáth Gézával történt, valamelyest egész szellemi életünkre jellemző volt akkoriban. Engem irodalmi munkásságomban is hozzászoktattak a szorongáshoz. Az elemzésekkel és szuggesztiókkal, hosszú levelekben és éjszakába nyúló vitákkal. Olyan kritikai szempontokat hangoztatva, amelyeket akkor már más nyelvterületen, más központjaiban a délszláv literatúrának rég meghaladottaknak mondtak. Már a szürrealizmus is otthon kapott Marko Ristićék folyóiratában a Svedočanstvában. Minálunk viszont akkor vált gyakorlattá a preventív kritika, amelyet persze nem esztéták gyakoroltak. Vitába szállni se lehetett vele, mert nem tudtunk hozzá közös nyelvet találni. A legkézenfekvőbb érvek is elvesztek, leperegtek, süket fülekre találtak, mert egyszerűen nem értették meg őket.

De mintha kritikusaik is féltek volna. A hallgatástól éppúgy, mint a melléfogástól. Még talán a zsüri elnökének engesztelhetetlensége is innen eredt, épp azért, mert neofita volt. Mintha csak „forradalmi éberségét” akarta volna bizonyítani a „kispolgári dráma” elmarasztalásával. Mentésére szolgáljon, hogy nehéz éveket élt át az ország, a külső nyomás indokoltá tette a fokozottabb éberséget minden vonalon. S lenni, minálunk, a „terepen” különösen.

Csáth Géza bukása és későbbi megdicsőülése közé mintegy másfél-két évtized szorult. Ez volt az az idő, amikor a régi és rég idejét múlt „kisebbségi” modus vivendi magatartását felváltotta a fiatalok bátor és nyílt fellépése, ideértve a kísérletek és újítások végtelen sorozatát is.

És ebben a hatalmas átalakulásban Csáth Géza drámájának felújítása és bukása igazán csak epizód volt.

